

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ КОНТЕНТ СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ У ТРАДИЦІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONTENT OF THE FORMATION OF MORAL PERSONALITY IN THE TRADITIONS OF UKRAINIAN CULTURE

У статті представлено теоретичний аналіз психолого-педагогічного контенту становлення моральної особистості у традиціях української культури. Національна культура здійснює значний вплив на формування моральної основи поведінки особистості. Мораль і моральність перебувають у значній залежності від особливостей розвитку суспільства, зокрема від його соціально-економічного ладу.

Визначено, що поширена на українських територіях, у давньоруські часи, колективна моральна відповідальність набула подальшого розвитку в субкультурі запорозького козацтва. Козаків можна визначити як соціально-психологічний тип людей із високим почуттям патріотизму, відданих товариству, фізично міцних та витривалих. З'ясовано, що українські просвітителі XVII–XVIII століть для обґрунтування своїх філософсько-антропологічних і психолого-педагогічних ідей широко використовували спадщину загальнолюдської культури, збагачували її національними традиціями. Найбільш повне узагальнення ідей розвитку моральності людини належить Г. Сковороді, який визнавав пріоритет моральності в її формуванні та розвитку. Індивідуальне зростання він діалектично пов'язував із суспільним життям, із взаємодією з іншими людьми, із дружбою між ними. Власна духовно-моральна природа, на його думку, не має суперечити інтелектуальному розвитку; розум, логічне мислення відповідатимуть і допомогатимуть у розкритті духовного потенціалу кожного.

Показано, що філософська спадщина П. Юркевича й І. Франка є яскравим утіленням моральної філософії українського народу, зокрема в питаннях національного єднання та виховання. У сучасних умовах дослідження активності людини та її громадянськості є традицією української психології. Великого значення набуває вирішення проблем культурного і духовного відродження України, формування моральної стійкості української молоді, отже, формування державності.

Ключові слова: моральна особистість, мораль у Давній Русі, світоглядні позиції козацтва, ідеї українських просвітителів

XVII–XVIII століть, погляди П. Юркевича й І. Франка, громадянськість особистості.

The article presents a theoretical analysis of the psychological and pedagogical content of the formation of moral personality in the traditions of Ukrainian culture. National culture has a significant impact on the formation of the moral basis of individual behavior. Morality and morality are highly dependent on the peculiarities of society development, in particular on its socio-economic system.

It is determined that the collective moral responsibility, widespread in the Ukrainian territories in ancient Rus times, was further developed in the subculture of the Zaporizhian Cossacks. Cossacks can be defined as a socio-psychological type of people with a high sense of patriotism, loyal to society, physically strong and enduring.

It was found that the Ukrainian educators of the XVII–XVIII centuries, substantiating their philosophical-anthropological and psychological-pedagogical ideas, widely used the heritage of universal culture, enriching it with national traditions. The most complete generalization of the ideas of the development of human morality belongs to G. Skovoroda, who recognized the priority of morality in its formation and development. He dialectically linked individual growth with social life, with interaction with other people, with friendship between them. The own spiritual-moral nature, in his opinion, should not contradict intellectual development; reason, logical thinking will correspond and help in revealing the spiritual potential of everyone.

It is shown that the philosophical heritage of P. Yurkevich and I. Franko is a vivid embodiment of the moral philosophy of the Ukrainian people, in particular, in matters of national unity and education. In modern conditions, the study of human activity and citizenship is a tradition of Ukrainian psychology. At the same time, it is important to solve the problems of cultural and spiritual revival of Ukraine, the formation of moral stability of Ukrainian youth, and, accordingly, the formation of statehood.

Key words: moral personality, morality in ancient Rus, worldviews of Cossacks, ideas of Ukrainian educators of XVII–XVIII centuries, views of P. Yurkevich and I. Franko, citizenship of personality.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.25.17>

Невмержицький В.М.

к.психол.н., доцент,
провідний науковий співробітник
лабораторії психології навчання
імені І.О. Синиці
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Моральна основа поведінки особистості формується під впливом національної культури. Відсутність в особистості національної ідентичності, як своєрідного світоглядного ядра, дозволяє нею маніпулювати, створює в житті людини ілюзію самореалізації.

Сучасна практика розбудови нашого суспільства і його інтеграції у світовий простір переконливо доводить, що в основу становлення моральної особистості мають бути покладені ті моральні цінності, істинність яких доведена найбільш прогресивними мислителями минулого і конкретно-історичною практикою людства. Так, посилаючись на ідеї

Каріона Істоміна, серед критеріїв морального розвитку й успіху особистості Л. Нечепоренко виділяє дотримання десяти заповідей Ісуса Христа; утримання від семи смертних гріхів (похоть, чревоугодництво, гнів, бездіяльність, заздрість, пихатість, жадібність), сповідання трьох вічних добродійностей, як-от Віра, Надія, Любов [1, с. 193].

Українські мислителі в обґрунтуванні своїх філософсько-антропологічних та психолого-педагогічних ідей спиралися на спадщину загальнолюдської культури, трансформували її в дусі національних традицій, зокрема й у межах проблемного поля вивчення моральності.

Мораль належить до основних сфер нормативної регуляції дій людини, як-от право, звичаї, традиції, переплітається з ними і водночас суттєво відрізняється від них. Вимоги моральності формуються у практиці масової поведінки, у процесі взаємного спілкування людей, відбивають життєво-практичний та історичний досвід. Мораль і моральність не існують поза суспільством, без взаємодії людей. Вони значною мірою залежать від особливостей розвитку суспільства, насамперед від соціально-економічного ладу, що панує в ньому.

Метою дослідження є здійснення теоретичного аналізу психолого-педагогічного контенту становлення моральної особистості у традиціях української культури.

Ще в давньоруському літописі «Повість времінних літ» (приблизно 1110 р.), складеному, імовірно, ченцем Києво-Печерського монастиря преподобним Нестором, подано своєрідний образ «колективної моралі», або, точніше, колективної моральної відповідальності. Логіка цієї відповідальності така, що всі люди, які живуть і страждають разом, мають змогу жити праведно. «Повість времінних літ» показово втілює найсуттєвіші риси поширеної на українських територіях моралі, релігійності, патріотизму.

Своєрідним моральним кодексом є «Повчання дітям» (приблизно 1117 р.) київського князя Володимира Мономаха. До морально-етичних норм належать його вимоги: «Не лінуйтеся», «Стережіться брехні і пияцтва, і блуду», «До старшого ставитися треба як до батька, а до молодих як до братів», інші.

Сталий контент національних світоглядних позицій, морально-етичних вимірів духовного життя народу відображено передусім у субкультурі запорозького козацтва. Прикметною особливістю розвитку українського етнічного світогляду у період зародження основ суспільного унормування став синкретизм фольклорної картини світу (переплетення релігійного, утилітарного, етичного та морального аспектів світобачення), єдність естетичних начал із морально-етичними нормами поведінки. Особливо унаочненою дана теза є в контексті аналізу феномену козацтва.

Козацтво – українське лицарство – виступило рушієм визвольних змагань (проти Османської імперії, татар, з одного боку, та католицької Польщі, з іншого), відіграло визначальну роль у Визвольній війні 1648–1654 рр., стало «будителем» національної гідності [2, с. 15], утворило своєрідний хребет української нації [3, с. 211].

Доба козацтва залишила свій відбиток не лише на політичній арені, а й позначилася на народних смаках, моральних позиціях, уподобаннях. «Козацька педагогіка» належить до унікальних явищ не лише східнослов'ян-

ської, а й світової культури, уособлює феномен українського свободолюбного духу. Завдяки йому традиційна українська родина виступає першою школою патріотизму, національного єднання, місцем прищеплення дітям і молоді здорових норм і навичок поведінки, кузнею пошанування рідної мови, народних звичаїв, традицій, життєвої символіки, берегинею історичної пам'яті покоління, людської та національної гідності, основним чинником етнізації особистості.

Козацтво сформувало архетип (деякою мірою – ідеал) чоловіка – оборонця вітчизни як людини активної, дійової, відданої великій меті; виробило особливі морально-етичні норми, які ґрунтуються на осмисленні людини, її життя із громадянського погляду. Дослідники феномену козацтва (Ш. Лезюр, П. Меріме, Ж.-Б. Шерер, Й.-Х. Енгель та інші) неодноразово наголошували на подібності засадничих принципів, концепцій людини та сприймання дійсності в козацькій республіці та в європейських військово-релігійних лицарських спільнотах. Ю. Фігурний, наприклад, констатує: «Запорізька Січ була своєрідним козацьким лицарським орденом, який мав певні паралелі з духовно-лицарськими орденами середньовічної Європи. Зокрема, спільними і для запорізьких козаків, і для західноєвропейських лицарів були: релігійність, аскетизм, колективне землеволодіння, культ Діви Марії – Покрови, святих Георгія і Михаїла – покровителів лицарства» [3, с. 233]. Д. Донцов називає козаків представниками «нової касті, касті мудрих, чесних і шляхетних воїнів, яка <...> перебрала у свої руки тягар національних і суспільно-державних справ, уже затяжкий для рештків старокнязівської знаті» [4, с. 26]. Відданість козаків законам общини, віри, покликання, мети, їхня жертвовність, мужність, аскетичний спосіб життя справді наближають образ козака до образу воїна-християнина (лицаря) у його традиційному розумінні [2, с. 19]. Козак уособлює в народній свідомості людину з «високими морально-етичними якостями, високим почуттям патріотизму, розумінням найвищої цінності волі й незалежності, фізичною міццю, витривалістю» [5, с. 4]. Козак наділений рисами, які цілком відповідають традиційним уявленням про особистість, «покликану історією до здійснення націєтворчої функції» у героїчну добу [6, с. 89].

Козак – соціально-психологічний тип людини, який, за визначенням Х. Ортеги-і-Гассети, наведеним у праці «Бунт мас», відповідає поняттю «добірний чоловік»: «той, хто вимагає від себе більше, ніж інші, хоч він сам, може, й неспроможний сповнення вищих вимог». Дослідник наголошує, що найбільш радикальним поділом людей є поділ на два типи: ті, що від себе багато вимагають і беруть на

себе все нові обов'язки, і ті, що від себе нічого особливого не вимагають, для них жити – це бути щомиті тим, чим вони вже є, без зусилля самовдосконалитись, трісками, що їх несе течія [7, с. 18]. Насправді, у народній свідомості козаки постають людьми особливого гатунку, їхнє життя підпорядковане приписам лицарської моралі. Ідея відданості товариству, колективної відповідальності за загальну, громадську справу в козацькому середовищі абсолютизована.

Українські просвітителі XVII–XVIII ст. в обґрунтуванні своїх філософсько-антропологічних та психолого-педагогічних ідей активно використовували спадщину загальнолюдської культури (античної доби, епохи Відродження і Просвітництва), збагачували її національними традиціями. Не залишали вони поза увагою і проблеми морального розвитку людини. Ця традиція, закладена ще в полемічній літературі національно-визвольного періоду (кінець XVI–XVII ст.), зміцніла в роботах Ф. Прокоповича, І. Галятовського і продовжувала розвиватися у працях М. Козачинського, Я. Козельського, Г. Кониського, Г. Сковороди, С. Яворського й інших мислителів.

Ще на початку XVIII ст. Ф. Прокопович констатував падіння моральності серед молоді та пояснював це прагненням юнацтва до задоволення своєї пихатості й егоїзму. Таке нецтво в розумінні сенсу життєтворчості, на думку Ф. Прокоповича, пояснюється захопленням зовнішніми сторонами життя на шкоду «внутрішній людяності», важливими ознаками якої є моральність і освіченість молоді. В. Литвинов аналізує психолого-педагогічний аспект поглядів Ф. Прокоповича, пояснює його позицію впевненістю в тому, що неuki не бажають вчитися, тому потім їм буде легко творити зло і беззаконня через незнання законів [8, с. 31]. Вихід філософ убачав в опануванні наук, які сприяють формуванню знань, дають поради з виховання благородних учинків і виправлення вад.

Я. Козельський розвивав просвітницькі ідеї Ф. Прокоповича, провідну роль у становленні особистості відводив вихованню моральної особистості, зорієнтованої на виявлення громадянськості. Конкретизуючи зміст даної ідеї, Я. Козельський підкреслював, що у вихованні дітей важливо їх усилювати в чесноті, а також у розумі; у молодих людей треба формувати готовність приносити користь і благо суспільству, оскільки не золото і срібло, а працюючість і моральність громадян становлять справжнє багатство суспільства [9]. У процесі моральних чеснот український мислитель передбачав, окрім роз'яснення вихованцям їхніх моральних обов'язків щодо самих себе, інших людей і щодо суспільства загалом, такий спосіб життя, за якого вони б не знали не тільки розкоші, але й не мали

б навіть «задовільного утримання», а обходилися б «утриманням потрібним»: мали б, згідно з визначенням даного поняття, тільки їжу й одяг [9, с. 143]. Отже, можна стверджувати, що виховання моральної особистості у твердженнях Я. Козельського має явно виражений соціальний контекст і пов'язане понад усе з обмеженнями у сферах побуту. Підставою для цього є думка К. Гельвеція про те, що чесноти легше процвітають на ґрунті бідності й нестатку, ніж у розкошах і багатстві [9, с. 143].

Палкий прихильник ідей К. Гельвеція і Ж.-Ж. Руссо, Я. Козельський заперечував релігійне віровчення як обґрунтування змістовності виховання моральної особистості. Гуманізм українського просвітителя, на думку Ю. Когана, був далекий від релігійної ідеї людинолюбства, оскільки любити того, хто негідний любові, означає скоювати аморальний із погляду «істинного людинолюбства» учинок. Платити добром за зло також аморально, як і віддавати злом за добро [9, с. 128]. А тому проповідувати любов до ворогів і дотримуватися принципу неопирання злу насильством ще не означає, відповідно до концептів Я. Козельського, бути моральною особистістю.

Інший підхід до проблеми виховання моральної людини ми знаходимо у філософсько-педагогічній спадщині Г. Кониського. Так само, як і С. Яворський, С. Калиновський і М. Козачинський, він належав до етико-гуманістичного напрямку в розвитку філософської та психолого-педагогічної думки.

Сенс людського життя мислитель убачає, на відміну від Я. Козельського, не у втечі від мирських спокус, а в активній, послідовній боротьбі з ними. Завдання виховання моралі філософ бачить у тому, щоб навчити людину керувати своїми вчинками і пристрастями, показати їй реальні шляхи до щастя в земному житті. Ця методика керування власною духовно-психічною діяльністю була відома ще піфагорійцям.

Визнаючи активну природу людини, її здатність до творчої діяльності, Г. Кониський розглядав особистість як розумну людину, спроможну самостійно вирішувати принципові питання свого життя. Усвідомлюючи вчинки людей як результат глибоких психічних процесів, Г. Кониський значну увагу приділяв проблемі мотивації людської діяльності. Справжній гуманізм, у розумінні українського мислителя, полягає саме в усвідомленні цих глибоких процесів і перетворенні виховання із сукупності емпіричних фактів і спостережень на струнку філософсько-антропологічну систему поглядів [10].

Найбільш повне вивчення, узагальнення ідей розвитку моральності людини належить Г. Сковороді, який у розумінні можливостей регуляції духовно-психічною діяльністю йде далі Г. Кониського і наполягає на свідомій,

добровільній відмові від надмірностей земного життя, які суперечать «внутрішній» людській натурі. Усе, що необхідне людині для існування її «зовнішньої природи», природа сама дає, а важкодоступне зазвичай узагалі не має жодної цінності, як наголошує Г. Сковорода у «Вступних дверях до християнської добронравності» [11, с. 140].

Г. Сковорода намагався глибоко усвідомити динаміку духовно-психічних процесів у людській душі, його етика близька до ідеалу загальнолюдського гуманізму, що визначається пріоритетом моральності у формуванні та розвитку людини. Відсутність духовних потреб у людей, їхня цілковита життєва орієнтація на матеріальні статки – це добровільний вирок взаєминам, моралі та моральності, сумлінню, здатності людини співчувати та допомагати іншим, це цілковита духовна сліпота, корінь егоїзму й самодурства, – прочитується у філософських параболах Г. Сковороди.

Філософ свідомий того, що: 1) природні задатки дитини (людини) розвиваються у процесі виховання; 2) учитель не навчає, а лише сприяє розкриттю природних здібностей дитини; 3) виховання значною мірою залежить від усунення усіляких перешкод для його здійснення; 4) виховання великою мірою залежить від духу родини і народу; 5) освіта не повинна бути меркантильним торжищем; 6) чи не найважливіша мета народної педагогіки – навчити дитину, людину бути вдячною за добро; 7) першими і найголовнішими вихователями і вчителями є родина, батьки і народ [13, с. 43].

На думку знаного українського мислителя, істинну природу людини характеризує не стільки її розум, скільки «благе серце», «добра воля», які й визначають схильність до здійснення славних вчинків. Любов до добра, як і любов узагалі, народжується як наслідок природної схожості людей.

Філософсько-педагогічна етика Г. Сковороди закликає людину до особистого духовно-морального самовдосконалення. Мислитель акцентує увагу на тому, що процес реалізації індивідуального зростання людини діалектично пов'язаний із суспільним життям і не може здійснюватися без взаємодії з іншими людьми. Саме у дружбі філософ убачав основу життя людини в колективі й державі. Таке розуміння дружби протистоїть «вовчим законам» наживи й обдурювання сучасного йому суспільства. Дружба, у розумінні Г. Сковороди, є вищою за суспільні закони, тому що вона утверджується самою духовною природою, закони якої є вищими за закони, встановлені людьми, оскільки перші служать усім, а людські закони виправдовують зло й несправедливість. Така думка щодо проблеми виховання моральності особистості особливо

зближує погляди Г. Сковороди з філософською етикою Сократа, у якій гостро постає питання про співвідношення індивідуального і суспільного в досягненні гармонійного ідеалу виховання людини.

Вчення Г. Сковороди ґрунтується на оптимістичному переконанні в безумовній доброті природи кожної людини; щира віра в доброту й милосердя людської сутності зумовлює оптимістичне бачення Г. Сковородою майбутнього людської цивілізації. Загалом філософії українського мислителя притаманне «акцентування ролі серця як осереддя душевного життя людини, як рушійної сили, що визначає шлях її перетворення» [14, с. 131]. Інтелектуальний розвиток людини не повинен суперечити її власній духовно-моральній природі; розум, логічне мислення можуть і повинні відповідати їй, доповнювати її, допомагати в розкритті духовного потенціалу кожного. Дисонанс між духовною природою людини та її раціональним світобаченням лякає Г. Сковороду своїми непередбачуваними наслідками. У своїй роботі «Вступні двері до християнської добронравності» він ставить суто риторичне запитання: Що необхідне людині в її житті? І сам таки ж відповідає – Бог. Проте Бог у філософії українського мислителя частіше за все розуміється як чиста любов, духовна і піднесена [11, с. 141]. Тому так необхідно з раннього дитинства виховувати в дітей відчуття любові до всього, що нас оточує. І це буде, згідно з поглядами Г. Сковороди, найкоротша і правильна дорога до Бога, тобто до розуміння людиною свого істинного призначення. Прямими плодами любові в мислителя виступають такі чесноти, як доброзичливість, незлобність, покірливість, добронадійність, бадьорість [11, с. 150]. Бог у традиціях українства, згідно з ідеями мислителя, то є символ єднання українського народу, нації, символ людської взаємопошани та вершини людської та життєвої досконалості.

Ставлячи любов у центр своєї філософсько-педагогічної етики, Г. Сковорода намагається віднайти таке моральне почуття, яке б понад усе відповідало духу і призначенню любові в духовному вимірюванні. У його педагогічній притчі «Вдячний Єродій» таким морально-етичним відчуттям є вдячність, яка, на думку філософа, є ніби основою всіх людських чеснот, усієї людської моралі загалом: «Вдячність – ось вам початок і кінець мого природження» [12, с. 110]. «Плоди блаженного життя – радість, веселість і задоволення, корінь же їхній і з добрим листям дерево – тиша сердечна, а зерном кореня є вдячність», – стверджує Г. Сковорода [12, с. 111]. Передусім вдячність має виявлятися, як наголошує Г. Сковорода, щодо Бога і земних батьків;

причому вдячність зовсім не означає примусову повинність, навпаки, привносить у серце людини душевну веселість і райське блаженство [12, с. 105].

Г. Сковорода повчає юне покоління: «Перш за все батька й матір шануй і служи їм, вони ж бо видимі портрети тієї невидимої сили, якій ти стільки зобов'язаний» [13]. Родина має привити дитині такі моральні чесноти: «<...> Бути вдячним і не спокушуватися чужим добром; шанувати Господа; любити ближнього; співчувати чужому лиху; учитися на чужих помилках; бути чесним, справедливим і гуманним, <...> з чистим серцем і благими думками» [13, с. 43].

Суть морально-патріотичної філософської парадигми розкриває видатний український філософ XIX ст. П. Юркевич, а саме, що істина розкривається не лише мисленням, а й «серцем», бо пошук істини спричинений морально-патріотичними та релігійними поглядами людини [15, с. 13].

Яскравим утіленням моральної філософії українського народу початку XX ст. є філософська спадщина І. Франка, який традиційну українську родину розглядав як перший і найвпливовіший осередок патріотизму, національного єднання та виховання, місце прищеплення здорових норм і навичок поведінки, пошани до рідної мови, народних звичаїв і традицій [16, с. 77]. Він писав: «Від свого імені і імені своїх однодумців, що якщо б прийшлося віддати життя в обороні високих принципів людськості, в обороні свободи і добра народу, ми ані на хвилю не завагаємося се вчинити» [17, с. 245–248]. І. Франко зауважував, що виховувати патріотизм необхідно в ранньому віці, у молоді, щоб вона прагнула до набуття «всякого знання теоретичного, повинна, як ті пчолы, літати по всіх нивах людської освіти і культури, збираючи все, що піднімає і окрилює людський ум і облагороднює серце, тямлячи тільки одно, що практичне життя жде її серед рідного народу і що все, чим багата і сильна людськість, буде в данім часі придатне і пожиточне і для нашого народу» [17, с. 245–248].

Усвідомлюючи відповідальність за дотримання моральних норм поведінки, І. Франко наголошував: «Мій патріотизм – це тяжке ярмо, вложено долею на мої плечі. Я можу здригатись, можу стиха проклинати долю, що вложила мені на плечі се ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням» [18, с. 114].

У сучасних умовах буття, коли гостро постають проблеми культурного і духовного відродження України, формування моральної стійкості української молоді є ключовим питанням формування державності.

Поняття громадянськості широко вживається в Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, сучасній психолого-педагогічній і соціологічній літературі (О. Киричук, С. Рябов, О. Сухомлинська, М. Боришевський та інші).

О. Сухомлинська зазначає, що громадянськість як інтегративна якість особистості дозволяє людині почуватися юридично, соціально, морально, політично дієспроможною [19; 20]. До головних складових частин громадянськості вона відносить моральну та правову культуру, почуття власної гідності та свободи, дисциплінованість, повагу та довіру до інших громадян, до органів влади, гармонійне поєднання у свідомості та реальній поведінці громадянської відповідальності й обов'язку перед іншими людьми, Батьківщиною, що базується на національних та загальнолюдських цінностях. Громадянський патріотизм, очевидно, треба розглядати не тільки як суспільну основу державного будівництва, але й як базис захисту побудованого.

Сучасні ідеї громадянськості є продовженням ідей Б. Ананьєва, К. Ушинського, А. Макаренка, В. Сухомлинського, В. Котирло про соціальне й особистісне значення для людини якостей громадянина. Громадянськість розглядається як важлива моральна риса характеру особистості (М. Алексєєва, П. Вербицька [21; 22]) що проявляється в усвідомленні суб'єктом своєї належності до певної країни, своїх прав і обов'язків, у почутті відповідальності за її долю, служінні суспільному ідеалові. Надзвичайно актуальними звучать сьогодні слова І. Франка про роль ідеалів як основної складової частини спрямованості особистості щодо часів матеріальних скрут народу: «Тільки там, де ідеали живі, розвиваються і пнуться чим далі вище, маємо й прогресивну і чим раз інтенсивнішу матеріальну продукцію» [23, с. 283–284]. Громадянськість особистості є тісно пов'язаною з її духовним життям. У своїй основі поняття «громадянськість» містить психологічну категорію ставлення людини до своїх прав і обов'язків у країні. Це – комплекс ставлень людини: до своїх прав і обов'язків у країні, до народу. У становленні особистості громадянина великого значення набуває прийняття особистістю громадянських обов'язків, складником яких є ставлення до співвітчизників. Ставлення людини, утілені в її життєву активність, плідну життєдіяльність, стають основою формування відповідних особистісних якостей громадянина (Л. Снігур) [24].

Дослідження людини в її активності є традицією української психології. У категорії активності знаходять прояв не тільки ті якості, які характеризують особистість як виконавця і людину, що адаптується, а й ті, які підкреслю-

ють здатність людини до творчості, ініціативи, перетворення навколишнього світу і себе, тому що людина є суб'єктом власної психічної активності.

М. Боришевський визначає особистість як суб'єкт процесу саморегуляції в контексті становлення її духовності [25]. Значення духовності підкреслюється в літературі і спеціально досліджується І. Бехом, О. Колісником, В. Москальцем та іншими науковцями [26].

Теоретичний аналіз проблеми дозволив визначити, що важливу роль у становленні моральної особистості відіграє національна, у нашому випадку українська, культура, її філософсько-антропологічні та психолого-педагогічні ідеї. Характерною рисою розвитку українського етнічного світогляду стало переплетення різних аспектів світобачення та єдність естетичних основ із нормами поведінки. У значному ступені це проявилось у феномені козацтва, як людях із високими морально-етичними якостями, фізичною міцністю та витривалістю. Розвиток моральності в післякозацьку добу, зокрема, пов'язувався з мотивацією до праці на благо суспільства, дотриманням оптимального співвідношення між індивідуальним і суспільним у досягненні гармонійного ідеалу виховання людини. Становлення моральної особистості, у перебігу останніх сторіч, багато в чому визначалося питаннями культурного і духовного відродження України, дотриманням моральних норм поведінки і формуванням морально-психологічної стійкості української молоді.

Перспективи подальших наукових досліджень убачаються у вивченні логічної схеми розвитку моральної зрілості особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Нечепоренко Л. Онтопедагогіка та інвайронментальна педагогіка : навчальний посібник. Харків : Основа, 2001. 238 с.
2. Мельник Н. Українська народна соціально-побутова пісня : етико-естетичні модули : монографія. Київ : Айс-Принт, 2018. 195 с.
3. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства : Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. Київ : Стило, 2004. 308 с.
4. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич, 1991. 342 с.
5. Апанович О. Культура козацтва. Деякі аспекти розвитку культури Запорізької Січі. *Українська культура*. 1991. № 1. С. 2–4.
6. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст : франківський період. Київ : Основи, 1993. 126 с.
7. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас. Пер. з ісп. В. Бурґарда. Нью-Йорк : Видання ООЧСУ, 1965. 156 с.
8. Литвинов В. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України. Київ : Наукова думка, 1984. 151 с.
9. Коган Ю. Просветитель XVIII века Я.П. Козельский. Москва : АН СССР, 1958. 188 с.
10. Потапенко О. Синтез культурних традицій у розробці теорії й практики морального виховання. *Теорія і практика професійного становлення особистості в соціокультурному просторі* : монографія / кол. авт. ; за ред. О. Лаврентьевої, О. Крупського, С. Намлієва. Дніпропетровськ : Акцент ПП, 2014. С. 48–70.
11. Сковорода Г. Твори : у 2-х т. Київ : Обереги, 1994. Т. 1. 528 с.
12. Сковорода Г. Твори : у 2-х т. Київ : Обереги, 1994. Т. 2. 480 с.
13. Демченко С. Ідеї родинного виховання в параболах Г. Сковороди «Вдячний Еродій» та «Убогий Жайворонок». *Рідна школа*. 2005. № 11. С. 42–44.
14. Горський В., Кислюк К. Історія української філософії. Київ : Либідь, 2004. 488 с.
15. Жаровська О. Патріотичне виховання студентів в освітньо-виховному середовищі педагогічного університету : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Вінниця, 2015. 290 с.
16. Кульчицький В. Філософсько-світоглядні передумови розвитку патріотичного виховання в Україні (історичний аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка і соціальна робота»*. 2013. № 30. С. 76–78.
17. Франко І. Кому за се сором? (Відкритий лист до редакції «Правди»). *Зібрання творів* : у 50-ти т. / І. Франко. Київ : Наук. думка, 1986. Т. 45. 574 с.
18. Франко І. Публіцистика. Вибрані статті. Київ : Наука, 1953. 158 с.
19. Сухомлинська О. Духовно-моральне виховання дітей та молоді в координатах педагогічної науки і практики. *Шлях освіти*. 2006. № 1. С. 2–8.
20. Сухомлинська О. Програма національного виховання в умовах освітніх модернізаційних змін. *Шлях освіти*. 2010. № 4. С. 4–8.
21. Вербицька П. Громадянське виховання учнівської молоді : сучасні аспекти розвитку : монографія. Київ : Генеза, 2009. 384 с.
22. Вербицька П. Виховання громадянина і патріота України як суспільно-педагогічний виклик. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 3. С. 58–63.
23. Франко І. Поза межами можливого. Зібрання творів : у 50-ти т. / І. Франко. Київ : Наук. думка, 1986. Т. 45. С. 283–284.
24. Снігур Л. Психологія становлення громадянськості особистості : монографія. Одеса, 2004. 331 с.
25. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
26. Бех І. Виховання особистості: Сходження до духовності : наукове видання. Київ : Либідь, 2006. 272 с.